

VÝZNAM GRAFICKÝCH LISTŮ PRO ILUMINACI NA PŘELOMU STŘEDOVĚKU A NOVOVĚKU

EMA SOUČKOVÁ

Abstrakt: Ve středoevropském prostoru je počátek novověku spojen s vědomým příklonem k archaic-
kým technikám a téměř masové produkci monumentálních chorálních zpěvníků, jež objednávají pře-
vážně bohatí měšťané. Nákladné, ručně psané kodexy jsou dekorovány příslušníky malířských cechů, již
velmi čteně pracují s grafickými listy a někdy téměř bez přispění vlastní invence kopírují kompoziční
rozvrh a ornamentiku těchto grafik. Lze to sledovat od poloviny 15. století do konce 16. století. Jedná
se o grafiky Mistra ES, Martina Schongauera, Albrechta Dürera či Bernarda Salomona i jiných rytců.
Grafické listy tak plní nejen funkci zaznamenávání a šíření viděného – tedy funkci, kterou od 19. století
kompletně převzme užití fotografie, ale jsou to především vzorníky výtvarných námětů, a tedy větší či
menší inspirační zdroj pro ostatní umělce.

Klíčová slova: grafické listy, knižní malba, monogramista ES, graduály, kancionály, iluminace, Martin
Schongauer, Albrecht Dürer, Bernard Salomon, Florian Abel, Franseco Tertio

ÚVOD

Pro středoevropský prostor má grafika a tisk velký význam, jelikož se tímto způsobem
mohou umělci za Alpami (myšleno mimo Itálii) seznámit s uměleckými díly velkých ital-
ských mistrů, a tím si osvojit kompoziční rozvrh určitých námětů, vytvořených na základě
lineární perspektivy, či způsob a modelaci kresby.¹ Grafičtí mistři nejen kopírovali díla
jiných autorů, ale vytvářeli též své vlastní, či pouze přebírali jednotlivé detaily z větších
celků a skládali je do nových kompozičních rozvrhů. Zatímco na Apeninském poloostrově
již na přelomu 15. a 16. století vrcholí renesance v dílech Michelangela, Raffaela a jiných
osobností, střední Evropa je, a to jak oblast Německa, tak českých zemí, v zajetí cechovních
regulí a pozdně gotického slohu. Ten se projevuje ve všech formách umění a uměleckého
řemesla. Renesanční elementy, převzaté především z grafických listů, se do umění vkrádají
pozvolna v podobě ornamentu či nových kompozic námětů, jež se pomalu zbavují perspek-
tivy hieratické.

VÝZNAMNÍ RYTCI

Mezi prvními rytci, tvořícími po polovině 15. století biblické cykly, je **monogramista ES**,
činný v severním Porýní mezi lety 1450–1467. Dle stylu jeho tvorby lze předpokládat,
že byl obeznán s dílem Rogiera van der Weydena.² Josef Krása připomíná,³ že grafické

1 Ke grafickým listům jako předloze pro iluminátory zvl. SOUČKOVÁ, E. *Výzdoba hudebních rukopisů Jana
Táborského z Klokotské Hory*. Praha: Academia 2019, s. 173–198. Zde je také uvedena další literatura
k rukopisům 16. století i grafickým předlohám.

2 K Mistru ES např. EISENLOHR, H. *Die künstlerische Form des Meister E. S. Köslin in Pom: Hendeß 1938*. 42 s.

3 KRÁSA, J. *Knižní malířství*. In: *Pozdně gotické umění v Čechách 1471–1526*. Praha: Odeon 1978, s. 397.

listy monogramisty ES ovlivnily především práci Mistra Fridrichova brevíře,⁴ Jana Mikuse z Hradce Králové⁵ a Valentina Noha z Jindřichova Hradce.⁶

Později mají vliv na práci iluminátorů dřevorezy **Martina Schongauera** (1448–1491).⁷ O jeho životě toho není příliš známo. Nejnovější bádání předpokládá, že se vyučil v dílně Hanse Pleydenwurffa, jehož dílnu později převzal Michael Wolgemut, učitel Albrechta Dürera.

Reflexi grafických listů Martina Schongauera lze tak nejdříve sledovat na konci 15. století zejména v dílně Mistra Matouše.⁸ Více než evidentní se to jeví např. v Kutnohorském graduálu, kde se na jednom foliu objevuje ve vnitřním poli incipitní litery Klanění tří králů a pod kolumnou notace Křest Krista v řece Jordánu. Obě iluminace se kompozičně shodují se Schongauerovými rytinami. Později na začátku 16. století je recepce jeho grafik zjevná v dílně Janíčka Zmilelého z Písku,⁹ a to jak v Jenském kodexu,¹⁰ tak v jeho kancionálech.¹¹ U Martina Schongauera se chtěl vyučit věhlasný Albrecht Dürer – nicméně dorazil do Colmaru v době, kdy byl již mistr po smrti.

Fenoménem zaalpské renesance se nakonec stává právě **Albrecht Dürer** (1471–1528),¹² který se věnoval nejenom monumentálnímu umění (např. Růžencová slavnost v Národní galerii v Praze), ale především tvorbě pomocí grafických technik. Znamé jsou cykly Apokalypsy, Velkých a Malých pašijí, Života Panny Marie atd. Albrecht Dürer byl usazený v Norimberku, avšak během života podnikl dvě delší cesty do italských Benátek a dále do frankovlámské oblasti. V jeho díle se tak skloubí drsnost německé renesance s italským světlem a je do určité míry prostředníkem mezi těmito dvěma rozdílnými světy. Je nutné si také uvědomit, že oblast Německa byla v 16. století ovlivněna reformačními tendencemi Martina Luthera, a s tím bylo spojeno i jiné nahlížení na výtvarné umění, které bylo velmi odlišné od toho v prosluněné, katolické Itálii.

- 4 Mistr Fridrichova brevíře provedl patrně výzdobu Misálu Jana z Bludova (Zemský archiv Opava, pobočka Olomouc, KK CO 45) z roku 1466, iluminace Breviáře Fridricha III. (München, Bayerische staatsbibliothek, cod. germ. 68) z let 1477–1481 a dále dekoraci Louckého misálu (Praha, Kr. k. prem. na Strahově, sign. DG III 14) z roku 1483. K němu např. BRODSKÝ, P. *Kráska českých iluminovaných rukopisů*. Praha: Academia 2012, s. 41.
- 5 Jan Mikus z Hradce Králové iluminoval Hradecký antifonář (Hradec Králové, MVČ, Hr 3–4) z doby kolem roku 1465, Hradecký graduál (Hradec Králové, MVČ, Hr 2) z počátku 70. let 15. století a Kouřimský graduál (Praha, NK ČR, sign. XIV A 1) datovaný rokem 1470. K němu např. BRODSKÝ, P. (viz pozn. 4), s. 41.
- 6 Valentin Noh z Jindřichova Hradce patrně působil v tehdejších pražských městech mezi lety 1477 a 1492. Se svojí dílnou provedl iluminace především Kutnohorského graduálu (Praha, NK ČR, sign. XXIII A 2) z roku 1471, dvoudílného Kolínského antifonáře (Praha, KNM, sign. XX A 22/ XX A 21) vytvořeného před rokem 1477, Svatovítského misálu Martina Starého (Praha, KNM, sign. XVI A 17) asi ze 70. let 15. století a Plzeňského misálu Martina Mertlíka (Praha, KNM, sign. XII B 17) vzniklého kolem roku 1480. K němu např. BRODSKÝ, P. (viz pozn. 4), s. 41–42.
- 7 K M. Schongauerovi a recepci jeho grafických listů zvl. CIULISOVÁ, I. *Prints as Commodities. The Circulation and Reception of Schongauer's Prints in Central Eastern Europe*. In: *Van Eyck to Dürer. The Influence of Early Netherlandish Painting on European Art 1430–1530*. London: Thames & Hudson 2011, s. 113–121.
- 8 Iluminátor Matouš je v pramenech doložen v letech 1494 a 1495, kdy patrně umírá. Provedl výzdobu Kutnohorského graduálu (Wien, ÖNB, Mus. Hs. 15501) z roku 1490 a Smiřovského graduálu (Wien, ÖNB, Mus Hs. 15492) z let 1490–1495. K němu např. BRODSKÝ, P. (viz pozn. 4), s. 42.
- 9 Osobnost Janíčka Zmilelého z Písku se nachází stále v rovině hypotéz. Na konci 19. století si Karel Chytil povšiml, že se v latinském Mladoboleslavském graduálu nachází iniciála s nápisovou páskou „Janiczek Zmilely z Piesku Illuminator“ a spojil tak s ním další kodexy. Viz CHYTIL, K. *Vývoj miniaturního malířství za doby králů rodu Jagellonského*. Praha: nákl. vl. 1896, s. 29.
- 10 Jenský kodex (Praha, KNM, sign. IV B 24) poč. 16. století.
- 11 Jsou mu připisovány především Mladoboleslavský graduál (Mladá Boleslav, Muzeum Mladoboleslavsko, in. č. 21691) z roku 1509 a Franusův kancionál (Hradec Králové, Muzeum východních Čech, sign. Hr-6) 1505. Iluminoval patrně více kodexů k tomu SOUČKOVÁ, E. (viz pozn. 1), s. 34–49.
- 12 K A. Dürerovi např.: PANOFSKÝ, E. *The Life and the Art of Albrecht Dürer*. Princeton: Princeton Univ. 1955. 317 s.; CHADRABA, R. *Albrecht Dürer*. Praha: Orbis 1963. 218 s.; SCHOCH, R./ MENDE, M./ SCHERBAUM, A.: *Albrecht Dürer. Das druckgraphische Werk*. München: Prestel 2002. 559 s.

Přímou recepci Dürerových rytin lze sledovat již na počátku 16. století. Je zjevná v díle Mistra Litoměřického graduálu¹³ a velmi výrazně u iluminátora Pavla Mělnického,¹⁴ později u Fabiána Puléře,¹⁵ jenž však pracuje i s jinými vzory. V ojedinělých případech sledujeme inspiraci Dürerovými dřevořezy v miniaturách Matouše Ornyse z Lindperka¹⁶ a Matyáše Hutského z Křivoklátu,¹⁷ které dokonce spadají do třetí nebo čtvrté čtvrtiny 16. století. Grafiky Albrechta Dürera navíc ovlivnily nejenom iluminátory, ale rovněž malíře deskových obrazů, kteří jeho kompozice dále tlumočili. Byly též inspirací pro jiné rytce, např. norimberského **Virgila Solise** (1514–1562)¹⁸ či Francouze **Bernarda Salomona** (1506–1566),¹⁹ jejichž grafiky pak byly dalším podnětem pro ostatní umělce.

Bernard Salomon žil v Lyonu a pracoval pro tiskaře a nakladatele Jeana de Tournes staršího. Na jeho grafických listech lze sledovat propracovaný zadní plán kompozice, které jsou zpravidla umístěné do manýristických kartuší. To lze v jistém smyslu považovat za ohlas Fontainebleauské školy. Salomonovy grafiky rezonovaly i v českém prostředí.²⁰ Jednalo se především o náměty Adorace Krista, Klanění tří králů, Proměnění Páně nebo Zvěstování, jež se objevují v graduálech druhé poloviny 16. století.

V Čechách byla později velice vlivná tiskařská dílna Jiřího Melantricha z Aventina (1511–1580), který vydával jak texty Písma, tak např. bohatě ilustrovaný herbář. Pracovali pro něj

- 13 Anonymní mistr, který patrně se svojí dílnou provedl iluminace Litoměřického graduálu (Lovosice, SOKA, sign. IV C 1) z poč. 16. století, kde se nacházejí celostranné iluminace s upálením Mistra Jana Husa a Kázáním Mistra Jana Husa v Betlémské kapli. K němu např. KRÁSA, J. (viz pozn. 3), s. 446–448.
- 14 Pavel Mělnický se objevuje v Praze již roku 1492 a pravděpodobně zde umírá roku 1533. Provedl výzdobu dvoudílného Lounského graduálu (Louny, Státní okresní archiv, sign. I G 8a/ I G 8b) 1530, Německobrodského graduálu (Havlíčkův Brod, Muzeum Vysočiny, sign. SK 2/1) 1. pol. 16. století a Plzeňského antifonaře (Praha, Knihovna Národního muzea, sign. XII A 23) 1527. K němu zvl. ŠÁROVCOVÁ, M.: Iluminátor Pavel Mělnický. Recepcie grafických listů Albrechta Dürera v pozdně gotické knižní malbě. In: *Ztracená blízkost. Praha – Norimberk v proměnách století*. Praha: Scriptorium 2010, s. 497–512.
- 15 Malíř Fabián Puléf se narodil kolem roku 1520 v Ústí nad Labem. Později se stal měšťanem na Starém Městě pražském a umírá zde v roce 1562. Podílel se zejména na výzdobě Svatovítského graduálu (Praha, Archiv PH, sign. P 10) z let 1551–1552 a druhého Svatovítského graduálu (Praha, Muzeum hl. m. Prahy, inv. č. 9 261) z roku 1552, Časlavského graduálu (Wien, ÖNB, sign. 15503) z roku 1557, Žlutického graduálu (Praha, PNP, sign. TR I 27) z let 1558–1565, Teplického graduálu (Teplice, Reg. m., sign. Ms 1) z roku 1560, Lounského graduálu (Louny, SOKA, sign. I G 9) dopsaného roku 1563 a patrně i na výzdobě jiných kodexů. K tomu SOUČKOVÁ, E. (viz pozn. 1), s. 49–70.
- 16 Matouš Ornys z Lindperka žil na území dnešní Prahy, byl členem malířského cechu a zemřel patrně roku 1600. Z jeho dílny vyšly zejména Litomyšlský graduál (Litomyšl, Regionální muzeum, inv. č. R–203) z let 1561–1563 a Třebenický graduál (Litoměřice, Státní oblastní archiv v Litoměřicích, bez sign.) 1574–1583. Kodexů, na jejichž výzdobě se podílel, bude patrně více, viz k tomu zvl. SOUČKOVÁ, E. (viz pozn. 1), s. 70–101.
- 17 M. Hutský z Křivoklátu byl dvorním umělcem Ferdinanda Tyrolského, se kterým také nějakou dobu pobýval na zámku Ambras v Innsbrucku. Po roce 1567 se vyskytuje v Praze, kde se věnuje miniaturám i monumentální tvorbě. Umírá roku 1600. Je mu připisován podíl na výzdobě rukopisů – Křižovnický graduál (Praha, NK ČR, sign. Křiž. XVIII A 7) z let 1559–1592 a Křižovnický graduál (Praha, NK ČR, sign. XVIII A 6) z let 1559–1592, Lomnický graduál (Praha, NK ČR, sign. XVII A 53a) z roku 1578 a Lomnický graduál (Praha, NK ČR, sign. XVII A 53b) z roku 1580, Graduál Magdalény od Zlaté Hvězdy (Praha, NK ČR, sign. XVII A 41) z roku 1576, Graduál Jakuba Sklenáře (Praha, NK ČR, sign. XVII B 21) z roku 1574 i jiné. K tomu zvl. SOUČKOVÁ, E. (viz pozn. 1), s. 102–131.
- 18 K.V. Solisovi např. O'DELL-FRANKE, I. *Kupferstiche und Radierungen aus der Werkstatt des Virgil Solis*. Wiesbaden: Steiner-Verl. Wiesbaden 1977. 240 s.
- 19 K.B. Salomonovi např. HARTHAN, J. *The History of the Illustrated Book. The Western Tradition*. London: Thames and Hudson 1997, s. 92.
- 20 Na to v souvislosti s Litomyšlským graduálem upozornila Barbora Moučková ve své diplomové práci, viz MOUČKOVÁ, B. *Litomyšlský graduál z dílny Matouše Ornyse z Lindperka* (nepublikovaná diplomová práce FF UK). Praha: 2011, s. 67.

Florian Abel z Kolína nad Rýnem († 1565)²¹ nebo Ital **Francesco Tertio** (1520–1600),²² již oba v té době žili v Praze. Toho, že jsou některé kompozice v miniaturách chorálních rukopisů převzaté z „melantrišské“ bible, si povšimla již Jarmila Vacková.²³ Např. v několika graduálech se objevuje ve formě celostranné miniatury Kmen Jesse, jenž byl evidentně recepční listu z Melantrichovy bible, a to v Třebenickém nebo v Hradeckém graduálu,²⁴ jehož autorem je malíř Matouš Radouš – mimo jiné tvůrce mnoha deskových epitafů.²⁵ Motiv Kmene Jesse se např. v minimalizované verzi nachází v bordurách Sedlčanského,²⁶ Příbramského²⁷ a Křižovnického graduálu²⁸ nebo na Zlomku Vyšehradského rořátníku.²⁹

Grafiky Melantrichovy bible se vyznačují propracovanou kompozicí s důrazem na detailní zpracování a velkou hybností figur. Ve své době byla Melantrichova bible patrně jednou z nejdostupnějších knih, obsahující dostatečně velký rejstřík biblických ilustrací, které umělcům sloužily jako vzorník kompozic ještě dlouho po svém vydání.

ZÁVĚR

Od 15. až do konce 16. věku lze v zemích Koruny české nalézt mnoho rukopisných liturgických zpěvníků, které se v takové míře jinde v Evropě té doby nevyskytují. Jelikož je perioda počínajícího novověku již obdobím knihtisku, lze to považovat za jakýsi návrat do minulosti, kterým bohatá měšťanská vrstva vyjadřuje úctu k tradici ručně psané knižní kultury. Výzdoba kancionálů a graduálů velice často vzniká právě na základě grafických předloh, jež jsou vydávány samostatně či jako součást biblických textů. Takovéto přebírání kompozic lze sledovat též v monumentálním umění, např. v nástěnné malbě, a to jak ve fresce, tak sgrafitové výzdobě nebo dokonce i na deskových malbách. Obvyklé jsou později také intarzie vytvořené podle grafických listů toho či onoho umělce. Grafika tedy plní funkci inspirační a současně reprodukční (zaznamenání a šíření viděného), kterou od 19. století začne postupně nahrazovat fotografie.

21 K F. Abelovi např. VOIT, P. *Encyklopedie knihy. Starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. Praha: Libri ve spolupráci s Královskou kanonií premonstrátů na Strahově 2006, s. 37.

22 K F. Tertiovi např. VOIT, P. (viz pozn. 21), s. 877.

23 VACKOVÁ, J. Podoba a příčiny anachronismu. In: *Umění XVI*, 1968, s. 384.

24 Dvoudílný Královéhradecký graduál (Hradec Králové, Muzeum východních Čech, sign. Hr–13/Hr–14) 1594–1604.

25 Malíř Matouš Radouš tvoří od roku 1570 v Chrudimi. K němu zvl. JAKUBEC, O. / MILTOVÁ, R. Elias Hauptner a Matouš Radouš – malíři umírajícího času. Manýristické epitafy v českých zemích kolem roku 1600. In: *Umění LVII*, 2009, s. 148–171.

26 Sedlčanský graduál (Sedlčany, Městské muzeum, sign. M–1) 1582–1596.

27 Graduál literátského bratrstva v Příbrami (Příbram, Hornické muzeum, sign. L 264) 1579–1587.

28 Křižovnický graduál (Praha, NK ČR, sign. Kříž. XVIII A 7) 1559–1592.

29 Zlomek Vyšehradského rořátníku (Praha, Královská kolegiální kapitula sv. Petra a Pavla na Vyšehradě, bez sign.) 2. pol. 16. století.

THE SIGNIFICANCE OF GRAPHIC FOLIOS FOR ILLUMINATION DURING THE LATE MEDIEVAL AND EARLY MODERN PERIOD

Summary: In the region of Central Europe, the beginnings of Modernity are connected to a conscious revisitation of archaic techniques and an almost mass production of monumental choral songbooks, usually commissioned by wealthy burghers. Expensive, handwritten codexes were decorated by members of the painting guilds which often worked with graphic folios and sometimes copied compositional designs and ornamentation of these graphic works without adding any inventive features of their own. We can see this happening over the course of the second half of the 15th century until the end of the 16th. These include the graphic works of the Master E.S., Martin Schongauer, Albrecht Dürer or Bernard Salomon, as well as other engravers. The graphic folios thus fulfilled the role of not only documentation and the dissemination of the seen – i.e. a function which was completely taken over by photography during the 19th century – but they most importantly constituted sample collections of artistic themes, and thus comprised a source of inspiration for other artists.

Key words: graphic folios, book painting, E.S. monogramist, hymnals, illumination, Martin Schongauer, Albrecht Dürer, Bernard Salomon, Florian Abel, Franseco Tertio

Mgr. Ema Součková, Ph.D. (* 1988)

Absolventka oboru Dějiny křesťanského umění na Univerzitě Karlově. V minulosti pracovala jako kurátorka sbírky grafiky a uměleckého řemesla v Národním muzeu. V současnosti pracuje na pozici odborné asistentky na Filozofické fakultě Univerzity Pardubice. V roce 2019 jí vyšla kniha v nakladatelství Academia – Výzdoba hudebních rukopisů Jana Táborského z Klokotské Hory. Její odborný zájem je zaměřen na knižní malbu a grafiku.